

व्याख्या सूची

लोकसंख्या

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे) : लोकसंख्येतील '० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या प्रमाणात असलेली संख्या' अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\text{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे)} = \frac{० \text{ ते } ६ \text{ वर्षे वयोगटातील मुलींची संख्या}}{० \text{ ते } ६ \text{ वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times १०००$$

संस्थात्मक कुटुंब : 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकगृहात भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डिंग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिक्षेकरी गृह, कारागृह, आश्रम, वृद्धाश्रम, बालगृहे, अनाथालये, इत्यादींचा समावेश होतो.

कुटुंब प्रमुख : जनगणनेमध्ये कुटुंब प्रमुख म्हणजे कुटुंबाकडून कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून ओळखली जात असलेली, सामान्यतः कुटुंबाच्या कारभाराचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने मुख्य जबाबदारी आणि कुटुंबाच्या वतीने निर्णय घेणारी व्यक्ती होय. 'कुटुंबप्रमुख' हा सर्वात वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा कमविणारा सदस्य असणे आवश्यक नाही, तर स्त्री किंवा तरुण-तरुणीपैकी कोणताही सदस्य असू शकतो.

मुख्य कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्याने काम केलेले नाही तथापि, रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांकडे अर्ज करून सद्यःस्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करित आहे किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशा व्यक्तींना कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमबल : काम करणाऱ्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमबल तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले) : कोणत्याही आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\text{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

श्रमशक्ती सहभाग दर^१ : श्रमबलामध्ये असलेल्या व्यक्तींची (रोजगार असलेले किंवा रोजगाराच्या शोधात असलेले किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध असलेले) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर.

$$\text{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्ती} + \text{बेरोजगार व्यक्ती})}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण^१ : रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\text{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

बेरोजगार दर^s : बेरोजगार व्यक्तींची श्रमबलातील एकूण व्यक्तीशी टक्केवारी म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\text{बेरोजगार दर} = \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या} + \text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या})} \times १००$$

(\$ श्रम शक्ती पाहणी (जुलै, २०१७ ते जून, २०१८) च्या वार्षिक अहवालामध्ये वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

कार्य स्थिती : विशिष्ट संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्ती ज्या कार्यामध्ये जास्त वेळ कार्यरत असेल त्यानुसार व्यक्तीची कार्यस्थिती ठरविली जाते.

सामान्य स्थिती : कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी जर पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील ३६५ दिवसांचा असेल तर ती कार्य स्थिती व्यक्तीची सामान्य स्थिती समजली जाते.

मुख्य कार्य स्थिती : सर्वेक्षणाच्या तारखेच्या आधीच्या ३६५ दिवसांमध्ये व्यक्तीने ज्या आर्थिक कार्यात तुलनेने जास्त वेळ व्यतित केला ती व्यक्तीची नेहमीची मुख्य कार्य स्थिती मानली जाते.

दुय्यम कार्य स्थिती - सर्वेक्षणाच्या तारखेच्या आधीच्या ३६५ दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्तीने ३० दिवस किंवा त्याहून अधिक काळ इतर काही आर्थिक कार्याचा पाठपुरावा केला असेल तर अशा आर्थिक कार्यांना दुय्यम कार्य स्थिती मानण्यात येते.

चालू आठवड्याची स्थिती :

कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी जर पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील सात दिवसांचा असेल तर ती कार्य स्थिती व्यक्तीची चालू आठवड्याची स्थिती समजली जाते.

असंघटित कामगार - घरगुती उद्योगामधिल, स्वयंरोजगारीत किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरीवरील कामगार तसेच संघटित क्षेत्रातील कामगार जो कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ किंवा कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटनेचा सदस्य नाही किंवा सरकारी कर्मचारी नाही अशा कामगाराला असंघटित कामगार समजले जाते.

आयाम	निर्देशक	वंचितता असेल जर
आरोग्य	पोषण	कुटुंबातील ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष कुपोषित असल्याचे आढळले
	बाल किशोर मृत्युदर	कुटुंबामध्ये एखादी १८ वर्षाखालील बालक/ किशोरवयीन व्यक्ती पाहणीपूर्वीच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत मृत्यु पावली असल्यास
	माता आरोग्य	सर्वेक्षणापूर्वीच्या ५ वर्षांमध्ये कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने बाळाला जन्म दिला हे, आणि अगदी अलीकडील बाळंतपणासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व सुविधा घेतल्या नाहीत, किंवा सर्वात अलीकडील बाळंतपणादरम्यान प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून मदत मिळाली नसेल
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	कुटुंबातील १० वर्षे व त्यावरील एकाही व्यक्तीने शालेय शिक्षणाची सहा वर्षे पूर्ण केलेली नसतील
	शालेय उपस्थिती	कुटुंबातील शालेय वयाचा विद्यार्थी इयत्ता आठवीचे शिक्षण पूर्ण करण्याच्या वयापर्यंत शाळेत गेला नसेल
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	शेण, कृषी पिके, झुडपे, लाकूड किंवा कोळसा वापरून कुटुंबात स्वयंपाक केला जात असेल
	स्वच्छता	कुटुंबाकडे सुधारीत स्वच्छतेच्या सुविधा नाहीत किंवा सुविधाच नाही किंवा सुधारलेल्या आहेत परंतु इतर कुटुंबांसोबत सामायिकपणे वापरल्या जात असतील
	पिण्याचे पाणी	कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याची सुधारीत सोय उपलब्ध नाही किंवा स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यासाठी घरापासून किमान ३० मिनिटांच्या अंतरावर पायी जावे लागत (एक फेरी) असेल
	वीज	कुटुंबाकडे वीज नसेल
	गृहनिर्माण	कुटुंबाकरिता अपुरी निवास व्यवस्था, घराची जमीन नैसर्गिक सामग्रीने बनविलेली असेल किंवा छत, भिंत अविकसित साहित्यापासून बनलेल्या असतील
	मालमत्ता	कुटुंबाकडे यापैकी एकापेक्षा जास्त वस्तू नसेल : रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, संगणक, जनावरांचा वापर करून बनविलेली गाडी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; तसेच त्यांच्या मालकीची कार किंवा ट्रक नसेल
	बँक खाते	कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नसेल

लोकवित्त

प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट म्हणजे राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदाने वगळल्यावर येणारी रक्कम होय.

दरडोई विकास खर्च व दरडोई महसुली खर्च हे विकास खर्च व महसुली खर्चास संबंधित वर्षाच्या मध्यावधी प्रक्षेपित लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येतात.

जन्म व मृत्यू विषयक सांख्यिकी

जन्म दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील मृत्यूंची संख्या

अर्भक मृत्यू दर : दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या

नवजात शिशू मृत्यू दर : चालू वर्षातील जीवित जन्मांमागे २९ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशूंच्या मृत्यूंची संख्या

पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व गर्भधारणेची जागा याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने अपघाती किंवा प्रासंगिक कारणे वगळून झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति लाख जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\text{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील जीवित जन्म}} \times १,००,०००$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

शिक्षण

$$\text{एकूण पटसंख्येचे प्रमाण} = \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}} \times १००$$

$$\text{स्त्री-पुरुष असमानता निर्देशांक} = \frac{\text{मुलींच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व यांसारख्या रोगाने पीडित असलेली सर्व मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होत.

गळतीचे प्रमाण : संदर्भित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर अद्याप नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे गळतीचे प्रमाण होय.

आर्थिक

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न : कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) मूल्याच्या स्वरूपात केलेले मोजमाप. सर्वसाधारणपणे भौगोलिक क्षेत्र म्हणजे देश. जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (बाजार किंमतीनुसार) : प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किंमतीनुसार स्थूल मूल्यवृद्धि + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल मूल्यवृद्धि (मूळ किंमतीनुसार) (उत्पन्न पध्दत) : कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्क्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अर्थसहाय्य

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किंमतीनुसार) (उत्पादन पध्दती) : उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण-घेवणातील फरकाचा समावेश करून स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करून निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न : राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्न, राज्य दरडोई उत्पन्न आणि जिल्हा दरडोई उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

आगाऊ अंदाज म्हणजे उपलब्ध अनुरूप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरून केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्वतःच्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

प्रक्रियेअंतर्गत माल : दुसऱ्या वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या निविष्ठी.

भांडवली वस्तू : वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या यंत्र सामग्री सारख्या वस्तू.

स्थूल उत्पादन : लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करून) आणि अर्ध निर्मित कार्यप्रगतीपर वस्तुंचे निव्वळ मूल्य, स्वतःसाठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पुरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व बिगर-औद्योगिक सेवांपोटी प्राप्त जमा, यंत्र व यंत्रसामग्री आणि इतर स्थावर मालमत्ता यांचे भाडे, खरेदी केलेल्या वस्तुंची आहे त्या मूळ स्थितीत केलेल्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्मिती करून विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी : स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्ठी मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

सर्वसाधारण

दरडोई विजेचा अंतिम वापर : विजेच्या अंतिम वापरास मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते

विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके :

१ मे.वॅ. = १ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट = १०,००,००० वॅट

१ युनिट = १ किलो-वॅट-तास

१ दशलक्ष युनिट = १०,००,००० युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट अॅम्पिअर

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्यावर्गीकरणाचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत :

१. सूक्ष्म उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ एक कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ पाच कोटीपर्यंत
२. लघु उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ १० कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ ५० कोटीपर्यंत
३. मध्यम उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ ५० कोटीपर्यंत व उलाढाल ₹ २५० कोटीपर्यंत

$$\text{वाहन उत्पादकता} = \frac{\text{प्रतीदिन सरासरी सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण सरासरी वाहने}} \times १०००००$$

$$\text{चालक - वाहक उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण कामगिरीवरील चालक दिवस}} \times १०००००$$

$$\text{भारमान टक्के} = \frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}} \times १००$$

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सूत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$I_x = 'X' \text{ आयामांचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य (value) - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला दोन-तृतीयांश व पटनोंदणी दराला एक-तृतीयांश भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीवितत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
स्थूल पटसंख्या प्रमाण	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार) (₹)	१,५०,०००	१०,०००

टीप : अर्भक जीवितत्व दर = १,००० – अर्भक मृत्यू दर, उत्पन्नाचे अंदाज काढण्यासाठी लॉग ट्रान्स्फॉर्मेशन वापरले आहे.

पिकांची सघनता : एकूण पिकांखालील क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण

दूरध्वनीची घनता : संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळचे सरासरी वय : दिलेल्या संदर्भ वर्षामध्ये लग्न केलेल्या स्त्रियांचे अंदाजित सरासरी वय

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

खुली हगणदारी मुक्त गाव : ज्या परिसर/गावात दृश्य स्वरूपात विष्टा आढळत नाही आणि प्रत्येक कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था विष्टेची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुरक्षित तंत्रज्ञानाचा पर्याय वापरत आहेत अशा गावास अनुसुचित/घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच करीत असलेली आढळली नाही अशा शहर/प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच / लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत अशा शहर/प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुसुचित/घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत आणि ज्यामध्ये मलमुत्र, सांडपाणी हे नाले-गटारे यामध्ये न सोडता त्यांचेवर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते अशा शहर/प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

वॉटर + शहर : जेव्हा घरे, व्यावसायिक आस्थापनांचे नाले, गटार इत्यादींमधून सोडले जाणारे सर्व सांडपाणी पर्यावरणात सोडण्यापूर्वी समाधानकारक पातळीवर (सीपीसीबी मानकानुसार) प्रक्रिया करून सोडण्यात येईल तेव्हा शहर / वॉर्ड / सर्कल/झोन हे वॉटर + म्हणून घोषित केले जाऊ शकेल.

* * * * *